

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 15, Issue 3, No. 59, Autumn 2023

(Research Paper)

***Anis al-Arefin* or *Mathnavi of Nakhoda*
An Unknown Persian Lyrical Poem in the Subcontinent**

Shohrat Marefat*

Abstract

Anis ol-Arefin (*Mathnavi of Nakhoda*) is a fictional poem. This mathnavi has been written by Agha Mohammad Hosein Sahib Shirazi and is dedicated to Nakhoda. He composed this verse in 1293 A.H. (during the reign of Nasir al-Din Shah) in his old age and when he was the ambassador of Iran in Bengal, India. The purpose of this study is the linguistic analysis of the poem of *Anis al-Arefin* based on two existing lithographs of this poem. In addition, this text, apart from the linguistic benefits, has explanations and novelties from a literary point of view. This includes historical information about the Qajar era and the rulers, especially Fath Ali Shah and Naser al-Din Shah and some local border guards of India, geographical information, especially about Shiraz and India, and the birthplace and residence of the poet. *Anis al-Arefin* is noteworthy, readable, and fresh in terms of folk literature, anecdotes, legends, and parables. In addition, the poet of this poem was a political-literary person. This poem is a unique document in knowing the poet and with it you can get some of his personal and family information and get to know some of the political-historical figures that have not been left in history. Since literary works find meaning in a literary system, we also mentioned the connection of this work with other works, especially *Khosrow and Shirin* of Nizami, with which the poet of *Anis al-Arifin* wrote this poem.

Introduction

Anis al-Arefin (*Mathnavi of Nakhda*) is a romantic poem mixed with mystical and religious topics and sometimes historical-geographic references. This poem, according to its poet, is a real and romantic narration of an adventure between Farrokh (son of Manouchehr, an Armenian ruler from the Hoshang generation) and Golrokh (daughter of Marzban Circassian from the Hormoz generation). Almost no information about Agha Mohammad Hossein can be obtained from the sources, but from the introduction of the poet, one can understand some of the circumstances and aspects of his life. Agha Mohammad Hossein was one of the government officials during the time of Nasir al-Din Shah Qajar (1275-1210) who sent people as political representatives to other countries. He was also sent by the Iranian government to Bengal in India and became the ambassador there for thirty years. Agha Mohammad Hossein heard the story of *Anis al-Arefin* in the year 1250 A.H. in his youth, from an Armenian priest who came to Shiraz from Isfahan to teach and added to it the words he had heard from others. By composing this verse, Agha Mohammad Hossein tried to imitate *Khosrow and Shirin* of Nizami.

* Assistant Professor, Department of Text Editing, Persian Language and Literature Academy, Tehran, Iran
(Corresponding Author Email: shohratmarefat@yahoo.com)

Materials and Methods

In this analytical-descriptive research, we investigated a folk story in poetry from the Qajar era and discussed various perspectives such as linguistic, historical, geographical, intertextual links, imaginary images, and other side benefits of the book. We had two lithographs of this work with different narratives, based on which we corrected the two editions.

Research Findings

Searching in Qajar era sources reveals new linguistic, literary, cultural, historical, and geographical aspects. Many parts of the works of this era, especially those that were in the Indian subcontinent, have not been corrected and there is no good print of them. The novelties of the work are as follows:

Linguistic novelties: Agha Mohammad Hossein was a Persian-speaking Turkish speaker; therefore, there are many Turkish words in this work. Signs of the influence of dialect, composition, morphological and syntactic novelties, and archaism can also be seen in this text. There are Arabic words and signs of the Arabic language in it. In addition, due to the story axis of this poem, which is taken from folk culture and literature, signs of folk language can also be observed in it.

Literary novelties: Agha Mohammad Hossein was familiar with the works of his predecessors and used them in his poems. Among them are *Khosrow and Shirin* of Nizami, *Golestan* and Saadi's sermons, Hafez's *Divan*, Moluk al-Ajam Hosseini Qazvini's *Al-Mu'jam*, and Fayyaz Lahiji's *Sam and Bahram*. Another literary novelty of this text is the use of anecdotes, legends, and parables that we did not find elsewhere.

Imagery novelties: In terms of imagery, this text also has novelties, especially in the illustrations and descriptions in which the poet uses all kinds of similes.

Side benefits: This system also has benefits in terms of anthropology and sociology.

Discussion of Results and Conclusions

In the subcontinent of India and Pakistan, there are many works of Persian language and literature that remain unknown and have not been corrected yet. One of these works is a romantic poem titled *Anis al-Arefin (Mathnavi of Nakhoda)* by Agha Mohammad Hossein Sahib Shirazi (nicknamed Nakhoda, meaning captain). Agha Mohammad Hossein Sahib Shirazi was Iran's ambassador in Bengal, India, for thirty years. This work has novelties in different aspects that have been mentioned in the previous section. It has also other aspects including 1) Personal information about the personal and political life of the poet and his positions and associates, 2) Historical information, especially about the Qajar kings and local rulers of India and referring to some of the historical events of that era and personalities that have sometimes been removed from the pages of history, and 3) Geographical information, especially from Shiraz and India, from the perspective of an observer of Naser al-Din Shah era.

Keywords: *Anis al-Arefin*, Agha Mohammadhossein Shirazi, Codicology, Textology, Qajar Era, Subcontinent.

References

- Abolghassemi, M. (1996). *A historical grammar of the Persian language*. Tehran: SAMT Publication [in Persian].
- Aydenloo, S. (2018). Two consecutive prepositions (A rare grammatical in Shahnameh and several other texts). *Grammar*, 14, 51-74 [in Persian].
- Dekhoda, A. A. (2004). *Amsal va Hekam*. Tehran: Amir Kabir Publication [in Persian].
- Divan Beigi Shirazi, A. H. (n.d). *Hadiqath Al- Sho'ara*. Tehran: Zarrin Publication [in Persian].
- Gholam Ali Khan. (1914). *Shah Alam Nama*. Calcutta: Baptist Mission Press [in Persian].
- Idgah Torghabehi, V. (2021). *Pronunciation in ancient Persian poetry*. Tehran: Sokhan Publication [in Persian].
- Modarresi, M. A. (1990). *Rayhānat al-adab fi tarājim al-ma'rufin bi l-kunya aw al-laqab*. Tehran: Khayyam Publication [in Persian].
- Nezami, E. (n.d). *Khosrow and Shirin*. Tehran: Ghatreh Publication [in Persian].

Rezaei, J. (1967). Dictionary of Molla Ali Ashraf Saboohi in the words of the people of Birjand. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities (University of Tehran)*, 3(3), 1-142 [in Persian].

Saadi, M. (n.d). *Kulliyat e Saadi*. Tehran: Hermes Publication (in Persian).

Sahib Shirazi (1916a). *Anis ol-Arefin*. Lucknow: Anvare Mohammadi Author's personal library [in Persian].

Sahib Shirazi (1916b). *Anis ol-Arefin*. Lucknow: Anvare Mohammadi. Iran's National Library (N 15868) [in Persian].

Salim Bahupali, A. H. (n.d). *Tazkirah-'i subh-i gulshan*. Tehran: Avesta Publication [in Persian].

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

متن‌شناسی ادب فارسی

سال پانزدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، پاییز ۱۴۰۲، ص ۸۹-۱۰۴

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۱۱/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۰۹

 [10.22108/RPLL.2023.136752.2200](https://doi.org/10.22108/RPLL.2023.136752.2200)

(مقاله علمی)

انیس‌العارفین یا مثنوی ناخدا

یک منظومه غنایی ناشناخته در شبه‌قاره

شهرت معرفت*

چکیده

انیس‌العارفین (مثنوی ناخدا) منظومه‌ای داستانی است. این مثنوی سروده آغا محمدحسین صاحب شیرازی، متخلص به «ناخدا» است. آغا محمدحسین صاحب شیرازی این منظومه را در سال ۱۲۹۳ ق. (در عصر حکومت ناصرالدین شاه) و به گفته خود در روزگار پیری و در زمانی سرود که سفیر ایران در بنگاله هند بود. محور این مقاله، بررسی و تحلیل زبانی منظومه انیس‌العارفین براساس دو چاپ سنگی موجود از این منظومه است؛ منظومه‌ای به زبان فارسی از سراینده‌ای ترک‌زبان که در شبه‌قاره آن عصر خوانندگانی داشته است. همچنین این متن افزون بر فواید زبانی، از نظر ادبی، اطلاعات تاریخی عصر قاجار و حکومتیان، به‌ویژه فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه و برخی از مرزبانان محلی هند و اطلاعات جغرافیایی به‌ویژه درباره شیراز و هند، زادگاه و زیستگاه شاعر، از دید یک ناظر حاضر در آن عصر، دارای توضیحات و تازگی‌هایی است. انیس‌العارفین همچنین از نظر ادبیات عامیانه، حکایت‌ها، افسانه‌ها و تمثیل‌ها تأمل‌برانگیز، خواندنی و تازه است. این منظومه در حوزه صورخیال و برخی توصیف‌های شاعرانه نیز تازگی‌هایی دارد. شاعر این منظومه شخصیتی سیاسی - ادبی بوده است. این منظومه در شناخت شاعر، سند منحصری است و با آن می‌توان به برخی از اطلاعات شخصی و خانوادگی او دست یافت و برخی از شخصیت‌های سیاسی - تاریخی را شناخت که نشانی از آنها در تاریخ نامانده است. همچنین به پیوند این اثر با دیگر آثار، به‌ویژه خسرو و شیرین نظامی اشاره می‌شود که سراینده انیس‌العارفین این منظومه را با توجه به آن سروده است.

واژه‌های کلیدی

انیس‌العارفین؛ آغا محمدحسین شیرازی؛ نسخه‌شناسی؛ متن‌شناسی؛ عصر قاجار؛ شبه‌قاره

* استادیار گروه تصحیح متون، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران، shohratmarefat@yahoo.com

۱- مقدمه

نظامی گنجوی در شمار نخستین سخنوران ادب فارسی است که در هند بسیار به او توجه شده است و شمار تأمل‌برانگیزی از شاعران به تقلید از پنج گنج او در هند نظیره‌ای سروده یا در نظم مثنوی‌های خود تحت تأثیر او قرار داشته‌اند. گفته‌اند نخستین شاعری که از خمسه نظامی تقلید کرد، امیر خسرو دهلوی (م. ۷۰۵ ق.) بود و منظومه‌های او سبب شهرت نظامی در هند شد. نظیره‌نویسی بر منظومه‌های نظامی گنجوی تا چند دهه بعد از این هم در شبه‌قاره ادامه داشت. یکی از این نمونه‌ها، مثنوی *انیس‌العارفین* (مثنوی ناخدا) آغا محمدحسین شیرازی (متخلص به ناخدای شیرازی)، شاعر عصر ناصری است؛ شاعری ایرانی که بیش از سی سال در بنگال زیست و منصبی سیاسی در آنجا داشت. او منظومه خود را به پیروی از خسرو و شیرین نظامی سرود و به صورت سنگی در شبه‌قاره منتشر کرد.

انیس‌العارفین برای پژوهشگرانی که زبان و ادبیات عصر قاجار و ادبیات عامیانه این عصر را مطالعه می‌کنند، سندی بااهمیت است. این متن از نظر لغوی، ادبی، اطلاعات تاریخی عصر قاجار و برخی از مرزبانان محلی هند و اطلاعات جغرافیایی به‌ویژه درباره شیراز و هند دارای توضیحات و تازگی‌هایی است. این منظومه در حوزه صورخیال و برخی توصیف‌های شاعرانه نیز تازگی‌هایی دارد. علاوه بر این، از متن این منظومه می‌توان به اطلاعاتی درباره شاعر، آغا محمدحسین، دست یافت؛ اطلاعاتی که در تذکره‌ها و منابع دست‌یاب حوزه هند و شیراز دیده نمی‌شود.

۲- گزارشی از چاپ‌های سنگی *انیس‌العارفین*

انیس‌العارفین در زمان خود علاقه‌مندانی داشت و موجب شد تا در زمان حیات شاعر چاپ سنگی شود و حتی به چاپ دوم برسد. نسخه نخست که آن را «ن» می‌نامیم، نسخه‌ای است که بنابر گزارش‌های آن، شاعر در زمان نوشتنش در هند اقامت داشته است؛ از هند و بزرگان هند به نیکی یاد می‌کند و ناصرالدین شاه و بزرگان دستگاه پادشاهی ایران را نیز ستوده است. این نسخه چاپی سنگی از کتابخانه خانوادگی نگارنده است. ربیع‌الثانی ۱۲۹۴ ق. تاریخی است که در پایان مقدمه این نسخه آمده است. نسخه دیگر که آن را با نشانه اختصاری «م» می‌آوریم، نسخه‌ای است که به سبب تغییری که در احوال و شغل شاعر پیش آمده و به احتمال از مصاحبان هندی خود آزرده شده است، بخش‌هایی را تغییر داده و ابیاتی در مدح شاهزادگان قاجاری و برخی از بزرگان ایران و هند به متن نخست افزوده است. این نسخه محفوظ در کتابخانه ملی (ش ۱۵۸۶۸) است. تاریخ پایان نسخه، ربیع‌الثانی ۱۲۹۵ ق، یعنی یک سال پس از نسخه نخست است؛ اما چاپ هر دو نسخه مورخ ۱۲۹۵ ق. است و برخلاف «ن» رکابه دارد. در ادامه براساس این دو نسخه سنگی از کتاب، به بررسی عناصر زبانی، ادبی، تاریخی، جغرافیایی، جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی آن پرداخته می‌شود.

۳- *انیس‌العارفین* و سراینده آن

انیس‌العارفین (مثنوی ناخدا) منظومه‌ای عاشقانه و آمیخته با موضوعات عارفانه و حکمی و گاه اشاراتی تاریخی - جغرافیایی است.^۱ این منظومه به گفته شاعر آن، روایت ماجرای واقعی و عاشقانه میان فرخ (پسر

منوچهر، شار ارمن از نسل هوشنگ) و گلرخ (دختر مرزبان چرکس از نسل هرمز) است.

از منابع تقریباً اطلاعاتی درباره آغا محمدحسین به دست نمی‌آید؛^۲ اما از مقدمه شاعر، می‌توان به برخی از احوال و وجوه زندگی‌اش پی برد؛ از جمله اینکه او سه پسر با نام‌های محمود، احمد و محمد داشته است؛ برادری هم داشته است که آن زمان در اقصای ماچین بوده و محمدحسین آرزوی دیدار او را داشته است. شاعر به گفته خود با وصال شیرازی (م. ۱۲۶۲ ق.) آشنا بوده و همچنین با قآنی شیرازی (م. ۱۲۷۰ ق.) رابطه خویشاوندی داشته است (پاورقی بیت ۶۹۰). آغا محمدحسین از صاحب‌منصبان حکومتی بوده است؛ در زمان ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۱۰-۱۲۷۵ ش.) افرادی را برای نماینده سیاسی به کشورهای دیگر می‌فرستادند؛ دولت ایران او را به بنگال در هند اعزام کرد و مدت سی سال سفیر آنجا بود (صاحب شیرازی، ۱۲۹۵: ب ۲۸۶-۲۸۹). او افزون بر انیس‌العارفین، دیوانی مفصل دارد که چند بیتی از آن در تذکره‌ها برجای مانده است (سلیم بهوپالی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۱۰۲۸ و ۱۰۲۹؛ دیوان بیگی شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۳: ۱۷۸۲).

آغا محمدحسین داستان منظومه انیس‌العارفین را در سال ۱۲۵۰ ق. و در عنفوان جوانی، از کشیشی ارمنی‌زاد - که برای تدریس از اصفهان به شیراز آمده بود - شنید و اقوال شنیده از دیگران را هم بر آن افزود. آغا محمدحسین با سرودن این منظومه سعی داشت تا از شاهکار نظامی تقلید کند.

منظومه انیس‌العارفین دو مقدمه دارد: مثنوی و منظوم. بیشترین مقدمه مثنوی کتاب که نثری متکلف دارد، برگرفته از تاریخ المعجم فی آثار ملوک العجم حسینی قزوینی (۶۶۰-۷۴۰ ق.) است. در مقدمه منظوم، شاعر پس از حمد خدا، نعت پیامبر (ص)، ستایش علی (ع) و خاندانش، به نصیحت فرزندانش می‌پردازد و پس از شکایت از روزگار، تنهایی و بیماری‌اش، سبب نظم این داستان را بیان می‌کند و اینکه می‌خواهد یادگاری از او برجای بماند و این منظومه را به نام ناصرالدین شاه بسراید (صاحب شیرازی، ۱۲۹۵: ب ۳۹۱). در ادامه، به مدح ناصرالدین شاه می‌پردازد؛ سپس بنابه درخواست پسرش، احمد، ابیاتی را در مدح مظفرالدین میرزای ولیعهد می‌آورد و در ضمن آن به خطبه خواندن شاه به نام مظفرالدین میرزا در نوروز آن سال (امسال، ۱۲۹۳ ق.) اشاره می‌کند؛ سپس به درخواست پسر سوم، محمد، به ستایش عبدالغنی خان بهادر نواب می‌پردازد و در ادامه، پسر نوجوان عبدالغنی خان، احسن‌الله خان بهادر را می‌ستاید که از مرزبانان هند بوده و به ناخدا عنایت بسیار داشته‌اند. در چاپ دوم این کتاب، نام بزرگان هندی از این منظومه حذف شده است و شاعر به جای آنان به ستایش بزرگان ایرانی و گاه برخی دیگر از بزرگان هندی، مانند شاهزاده مسعود میرزا، حاجی میرزا محمدحسین خان مشیرالدوله، واجد علی شاه و میرزا جهان‌قدر واحد علی میرزا پرداخته است؛ در همین جا از بودن در هند گلایه دارد. ناخدا در اینجا از ظلم کارپرداز بمبئی گلایه دارد و از آزارهایی که در پنج سال و اندی اخیر از او دیده است، به حاجی میرزا محمدحسین خان مشیرالدوله شکایت می‌کند (روایت نسخه دوم، ب ۶۲-۶۵).

۴- انیس‌العارفین و دیگر متون

آغا محمدحسین - چنانکه از متن کتابش برمی‌آید - با شعر پیشینیان آشنا بوده است. ناخدا منظومه انیس‌العارفین را به تقلید از خسرو و شیرین سرود و در ضمن آن به اشعار شاعران دیگری هم اشاره کرده یا بیت‌هایی از آنان را در منظومه‌اش تضمین کرده است. در ادامه به برخی از اشاره‌های او به دیگر متون می‌پردازیم.

- خسرو و شیرین نظامی: ناخدا، نظامی را «استاد نظامی» می‌خواند (صاحب شیرازی، ۱۲۹۵: ب ۴۰۹) و به خمسه او (پنج گنج) اشاره دارد (همان: ب ۴۰۵) و در جای‌جای منظومه خود از خسرو و شیرین یاد می‌کند و بارها به سنجش جزئیات داستان خود با داستان نظامی می‌پردازد:

بدین آیین روان شد پیک بهمن	چو شاوور از پی شیرین در ارمن...
اگر شاوور شیرین برد ز ارمن	ببرد این خسروی را در به ارمن
اگر شیرین به گلگون رخت بر بست	مر این پرویز بر شبدیز بنشست
اگر شیرین به چشمه شست تن را	به چشمه نوش بویید این سمن را
اگر شیرین به مشکو کرد مسکن	مر این خسرو جهان را کرد گلشن
اگر شیرین پی خسرو همی رفت	مر این خسرو پی شیرین همی تفت...

(نک. همان: ب ۱۴۶۳، ۱۴۶۵-۱۴۶۹) یا بارها به شخصیت‌های خسرو و شیرین و ماجراهای فرعی این منظومه اشاره می‌کند؛ از جمله به ماجرای فرهاد (همان: ب ۱۴۸۳، ۱۴۸۴) یا شکر و خسرو (همان: ب ۱۸۱۲). مناظره‌ای نیز در منظومه ناخداست که یادآور مناظره خسرو و فرهاد در مثنوی خسرو و شیرین است:

بگفت ای ترک یغمایی چه نامی	که ناکامی ولیکن عین کامی؟
بگفتا موطنم ارمن زمین است	که حسن یوسف آنجا خوشه‌چین است
بگفتا از چه شیدا گشته حالت؟	چرا اختر فتاده در و بالت؟
بگفتا در سری کون نیست دردی	در آخر بر سر آرد رنگ‌زردی
بگفتا عاشقی؟ گفتا که هستم	ز صهبای فراق دوست مستم
به وصلت گفت دلبر را سری هست؟	بگفتا وصل جو باشد سر مست
بگفتا باخبر هستی ز کارش؟	بگفتا این که هستم سوکوارش
بگفتا چیست نامش؟ گفت جانان	بگفتش بوم؟ گفتا گشته ویران
بگفتا دلربایت را لقب چیست؟	بگفتا دلبر ما را لقب نیست
بگفتا با وی‌ات باشد پیامی؟	بگفتا نیست در لب غیر نامی
بگفتا کوی آن دلبر کدام است؟	بگفت آن کوی را ننگش ز نام است...

(همان: ب ۴۱۳۰-۴۱۴۰)

برخی دیگر از صحنه‌های مشابه در این دو منظومه عبارت است از: عاشق‌شدن شخصیت‌های اصلی هر دو منظومه از راه شنیداری؛ پناه‌بردن خسرو به روم و پناه‌بردن پدر گلرخ به روم یا روس؛ مرگ پدر خسرو و پدر فرخ و درپی آن جدایی خسرو و فرخ از شیرین و گلرخ؛ شیر کشتن خسرو و گلرخ؛ توصیف آب‌تنی شیرین و گلرخ؛ همچنین ناخدای شیرازی برخی از تصویرهای شاعرانه خسرو و شیرین نظامی را به نظم درآورده است؛ برای نمونه:

ز چین زلف، شست افکند در آب	به شست آورد عکس تاب مهتاب
----------------------------	---------------------------

(همان: ب ۱۶۸۶)

که یادآور این بیت خسرو و شیرین (نظامی، ۱۳۷۶: ۷۸):

در آب انداخته از گیسوان شست نه ماهی، بلکه ماه آورده در دست
یا مصراع دوم این بیت:

دو لعلش روح را جلاب می‌داد سرینش ساق را سیماب می‌داد
(صاحب شیرازی، ۱۲۹۵: ب ۱۰۵۷)

عیناً در خسرو و شیرین (نظامی، ۱۳۷۶: ۳۲۷) سابقه دارد. نیز از این نمونه است:

منظومه خسرو و شیرین / شماره صفحه	منظومه انیس‌العارفین / شماره بیت
عروسانی زناشویی ندیده / ص ۵۹	نگاران زناشویی ندیده / ب ۲۲۶۱
چنین در دفتر آورد آن سخن سنج... / ص ۱۷۰	چنین گفت آن سخن گوی سخن سنج... / ب ۴۱۶
بنات‌النّعش را کردند پروین / ص ۷۲	بنات‌النّعش آمد عقد پروین / ب ۱۵۶۷
رطب را استخوان آن شب شکستند / ص ۳۱۹	رطب را استخوان در بر شکسته / ب ۳۲۴۶
سرود پهلوی / ص ۲۱۳	صوت پهلوی / ب ۶۳۵
طبلک‌باز / ص ۲۲۹	طبلک‌باز / ب ۷۳۸
نگار خرگهی / ص ۳۵۹	نگار خرگهی / ب ۹۵۶

دیگر اشاره‌های ناخدای شیرازی به بخش‌هایی از منظومه خسرو و شیرین: بیرون آمدن شیرین از ارمن و رفتن او به سوی مداین (صاحب شیرازی، ۱۲۹۵: ب ۲۳۴؛ ۸۷۳؛ ۱۸۰۹)؛ عاشق شدن شیرین به خسرو با دیدن تصویر او (همان: ب ۵۰۲۳)؛ تاختن خسرو در پی شیرین به مدین (همان: ب ۳۶۷۷)؛ بودن شیرین در کنار رود شهرود (همان: ب ۲۷۹۲)؛ رفتن شیرین به بیستون (همان: ب ۳۲۶۱)؛ روان بودن جویی از شیر در قصر شیرین (همان: ب ۳۲۵۸)؛ ناشکیبایی خسرو در هجر شیرین (همان: ب ۳۲۵۹)؛ مستی شیرین و دست‌بردن پرویز بر او (همان: ب ۲۶۹۲)؛ کشته شدن خسرو (همان: ب ۴۲۹۰).

گذشته از خسرو و شیرین، ردپای متون دیگری را نیز در منظومه انیس‌العارفین می‌بینیم؛ از جمله: گلستان سعدی (همان: ب ۱۶۰۰، ۲۳۸۵ و ۲۳۸۶)؛ مواعظ سعدی (همان: ب ۵۷۱)؛ دیوان حافظ (همان: ب ۴۰۲۴ و ۴۰۲۵)؛ المعجم فی آثار ملوک العجم حسینی قزوینی (همان: در مقدمه متن)؛ سام و بهرام فیاض لاهیجی (همان: ب ۱۴۵)؛ امیرخسرو دهلوی (همان: روایت نسخه دوم، ب ۸۲-۸۳، ۸۶).

۵- تحلیل زبانی متن

۵-۱ مفردات

آغا محمدحسین ترک‌زبانی پارسی‌گو بوده است و از این رو، کلمات ترکی در این اثر فراوان است. علاوه بر آن، واژه‌ها و ترکیب‌هایی در این متن آمده است که نشانی از کهنگی زبان دارند و در متون کهن بارها به کار رفته‌اند: ابا؛ ابر؛ اندر؛ ایدر؛ پریشیدن (پریشان کردن)؛ دژآگاه (خشمگین)؛ دنگ (نادان)؛ کریاس (دربار)؛ مر؛ هماره. در شعر ناخدای شیرازی، بعضی از کلمات عربی آمده است که در آثار معاصرانش کمتر به کار رفته است؛ از جمله:

بازل (بخشنده)؛ تخلخل (زیادشدن حجم)؛ رکضت (جنبش)؛ فاکه (میوه؛ ثمر)؛ کافل (ضامن)؛ لوث رجس (آلودگی گناه)؛ مجلی (روشن، منوّد)؛ مرکوز (نهاده‌شده در مرکز) و...؛ همچنین ترکیب‌های عربی هم در این متن دیده می‌شود؛ از جمله: بعینه؛ بلاشک؛ ذوفنون؛ ذی‌جاه؛ عفاک الله؛ لابد؛ ما فی الضمیر؛ مرحبا سهلاً و... . برخی از واژه‌ها هم معرّب‌اند: فالیز (معرّب پالیز)؛ قونسل که معرّب کونسول فرانسوی است؛ اسفیداج (معرّب سفیداب). گاهی صورتی از کلمات در منظومه انیس العارفین تکرار می‌شود که به‌ظاهر نشانه‌ای از تأثیر گویش است؛ مانند کاربرد ضمیر «اوشان» به‌جای «ایشان»:

بر اوشان کسوتِ اکسونِ پیوشان دُرافشان شو بر آن جمع پریشان
(همان: ب ۳۲۵)

(نیز نک. همان: ب ۶۸۳، ۷۷۸، ۱۱۳۲، ۱۳۷۲ و...)؛ البته گاه به‌ندرت «ایشان» (همان: ب ۵۰۹، ۵۱۰، ۱۵۵۸ و...) هم آمده است.^۳

۲-۵ ترکیب‌سازی

در منظومه انیس العارفین ترکیباتی هست که به‌احتمال برساخته شاعر است؛ مانند احسان فراموش (بگفت ای کودن احسان فراموش / ز چشمت رفته نور و از سرت هوش) (همان: ب ۵۵۹)؛ بیرنگ اورنگ (مخور نیرنگ این بیرنگ اورنگ / که روزی می‌زند بر ساغرت سنگ) (همان: ب ۳۳۴۹)؛ رخ‌غازه (که از عدلش رعیت تازه ماند / جهان پیر را رخ‌غازه ماند) (همان: ب ۷۲۱)؛ شترکینی (به ما این پرده شب را فروهل / شترکینی رها کن؛ ای شتردل) (همان: ب ۲۶۴۵)؛ فرحت‌افزا (تو هم رامشگرا؛ این رود بنواز / که باشد فرحت‌افزا رود با ساز) (همان: ب ۹۲۰)؛ گیهان‌گرا (چو صیت حشمتم گیهان‌گرا شد / جلالم بر فلک فرمان‌روا شد) (همان: ب ۲۸۰)؛ وحشی‌صفات (بر آن وحشی‌صفاتان دین بیاموخت / به دلشان شمع ایمان را برافروخت) (همان: ب ۱۱۲)؛ هوش‌پیرا (ستای مطربان هوش‌پیرا / فکنده شور در این طاق خضرا) (همان: ب ۹۹۷) و... . دیگر آنکه شاعر در بسیاری اوقات «نمودن» و «ساختن» را در معنای «کردن» به کار می‌برد و با آنها ترکیب فعلی می‌سازد: احیانمودن؛ ادراک‌ساختن؛ ارزان‌نمودن؛ اظهار‌ساختن و... . پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

ویژگی‌ها و نمونه‌هایی دیگر از ترکیب‌های متن: جمع کلمات غیرذوی‌العقول با نشانه جمع فارسی «ان»؛ روشنان (همان: ب ۹۷۵)؛ گوزنان (همان: ب ۱۹۹۱)؛ جمع‌بستن صفت جانشین موصوف با «ان»؛ شیرینان (همان: ب ۸۷۲)؛ جمع بستن ضمائر شخصی: شماها (همان: ب ۲۷۲۸)؛ جمع‌الجمع: برخی از کلمات عربی، دوباره با نشانه‌های جمع فارسی یا عربی جمع بسته شده‌اند: عشاقان (همان: ب ۶۱۵)؛ اسرارها (همان: ب ۱۸۸۹)؛ فنون‌ها (همان: ب ۲۷۵۳)؛ کواکب‌ها (همان: ب ۱۵۶۴)؛ مدارج‌ها (همان: ب ۵۵۴۲)؛ احکامات (همان: ب ۳۵۱۰)؛ رموزات (همان: ب ۶۰۹)؛ جمع مذکر سالم (با نشانه جمع «ین»)؛ سامعین (همان: ب ۸۶۰)؛ جمع مؤنث سالم (با نشانه جمع عربی «ات»)؛ در اسم‌های مختوم به «ه»؛ رایات (همان: ب ۱۸۷)؛ نباتات (همان: ب ۱۷۷)؛ در مصادر بیش از سه حرف: تأثیرات (همان: ب ۷۴)؛ تحویلات (همان: ب ۷)؛ تحقیقات (همان: ب ۲۱۴۶)؛ اسم فاعل‌ها: ممکنات (همان: ب ۱۵۱) و اسم مفعول‌ها: رموزات (همان: ب ۱۳۶۴) و گاه اسم‌هایی مانند جمادات (همان: ب ۱۷۷)؛ جمع مکسر. تکایا (همان: ب ۴۰۱۳)؛ سلاسل (همان: ب ۵۵۷۸)؛ صنادید (همان: ب ۴۳۷۰)؛ مشاگل (همان: ب ۴۱۶۰).

۳-۵ ویژگی‌های صرفی

برخی از دیگر ویژگی‌های صرفی این متن با تأکید بر تازگی نمونه‌ها:

- **اسم‌ها:** اسم مشتق (اسم + پسوند ظرفیت «دان»): انگشت‌دان (همان: ب ۵۶۹۱)؛ اسم مشتق (اسم + پسوند تصغیر «ک»): روزک (همان: ب ۱۴۱۱)؛ اسم مرکب (اسم + اسم): خدایا شاه (همان: ب ۳۸۵۱)، رخ‌غازه (همان: ب ۷۲۱)؛ حاصل مصدر مرکب: آدم‌فریبی (همان: ب ۳۱۹۹)، برف‌ریزی (همان: ب ۵۷۶۹)، بی‌اعتدالی (همان: ب ۳۷۳۳)، دارداری (همان: ب ۲۲۳۰)، شترکینی (همان: ب ۲۶۴۵).

- **صفت‌ها:** صفت مشتق (پیشوند «با» + اسم مفرد / اسم جمع / اسم مصدر): بااثر (همان: ب ۳۳۸۲)، باصول (همان: ب ۱۳۵۶)، باروان (همان: ب ۴۱)؛ صفت مشتق (پیشوند مشارکت «هم» + اسم): هم‌جار (همان: ب ۳۳۷۳)، هم‌چشم (همان: ب ۱۶۹۸)؛ صفت مشتق (اسم + پسوند شباهت «ون»): پری‌ون (همان: ب ۱۷۹۸، ۳۰۲۸، ۳۱۷۴ و...)؛ برای پسوند شباهت «ون»، در جای دیگر نمونه‌ای نیافتیم؛ صفت مشتق (اسم خاص + ی نسبت + پسوند شباهت «سان»): آرشی‌سان (همان: ب ۲۳۶۷)؛ صفت مشتق (صفت + پسوند شباهت «سان»): بیگانه‌سان (همان: ب ۴۵۱۵)؛ صفت مشتق (اسم + پسوند شباهت «آسا»): بادآسا (همان: ب ۴۴۲۵)، چنارآسا (همان: ب ۲۲۹۵)، لغزنده‌آسا (همان: ب ۲۵۵۷)؛ صفت مشتق (اسم مصدر + پسوند دارندگی «ور»): پویه‌ور (همان: ب ۱۹۷۷)؛ صفت مشتق (اسم + پسوند نسبت «ینه»): دوشینه (همان: ب ۱۹۵۶)، شبینه (همان: ب ۱۶۸۱)؛ صفت مرکب (صفت نسبی + اسم): آرشی‌کیش (همان: ب ۳۵۱۱)، آهنین‌چنگ (همان: ب ۲۰۰۲)؛ صفت مرکب (اسم + اسم): احسان‌فراموش (همان: ب ۵۵۹)، اشتلم‌کار (همان: ب ۵۴۶۵)، پری‌شان (همان: ب ۴۲۵۳)، زن‌صورت (همان: ب ۹۴۵)، شعله‌خو (همان: ب ۵۱۶۳)؛ صفت مرکب (صفت + صفت): تازه‌شیدا (همان: ب ۳۶۰۴)؛ صفت مرکب (پیشوند نفی «بی» + اسم + اسم): بی‌خطاکار (همان: ب ۵۸۴۰)؛ صفت مرکب فاعلی: آذرآفرین (همان: ب ۲۳۶۶)، ارنی‌گو (همان: ب ۵۱۴۱)، اسرارگو (همان: ب ۱۹۱۸)، افشاکن (همان: ب ۲۷۵۱)، تتربوگویی (همان: ب ۵۲۸۷)، تئین‌زا (همان: ب ۳۵۲۷)، جلوگیر (همان: ب ۴۵۸)، حرم‌جو (همان: ب ۴۱۶۲)، دری‌سنج (همان: ب ۵۸۲۰)، زبون‌گیر (همان: ب ۲۰۵۲)، سبب‌جوی (همان: ب ۳۲۲۳)، سرگرا (همان: ب ۱۴۲۰)، شرافت‌بخش (همان: ب ۹۹)، گیهان‌گرا (همان: ب ۲۸۰)، معرفت‌آموز (همان: ب ۱۶۱)؛ صفت مرکب مفعولی: ارمنی‌زاد (همان: ب ۶۹۲)، جان‌آسوده (همان: ب ۴۶۰۷)، زناشویی‌ندیده (همان: ب ۲۲۶۱).

- **تنوع فعل‌ها:** در متن انواع فعل‌ها دیده می‌شود؛ از جمله: پیشوندی (پیشوند + فعل): صورت‌های مصدری برخی از این فعل‌های پیشوندی: بازآوردن (همان: ب ۲۳۱)، بیختن (همان: ب ۱۱۱۱)، بریستن (همان: ب ۲۱۱)، دردمیدن (همان: ب ۲۶)، فراگرفتن (همان: ب ۲۴۴)، فروخفتن (همان: ب ۹۷۱)، فرودآمدن (همان: ب ۱۳۴۹)، می‌داشتن نظر بر چیزی / کسی (همان: ب ۱۶۹۷)، وانمودن (همان: ب ۲۸۲۵)، همی‌رفتن (همان: ب ۹۵۶). گاهی دو نشانه استمرار بر سر فعل آمده است: همی‌می‌خواست (همان: ب ۲۰۶۶)، همی‌می‌داد (همان: ب ۲۸۲۰)؛ و گاه پس از نشانه استمراری «می»، نشانه نفی «ن» آمده است: «می‌نامد» (همان: ب ۳۷۹۵)، «می‌نبینم» (همان: ب ۵۱۹۵)؛ و گاه نشانه نفی بر سر فعل پیشوندی می‌آید: نه پهراسند (همان: ب ۲۵۰۶)، نه پشنیدم (همان: ب ۱۱۲۷)؛ نیز گاهی دو نشانه نفی بر سر فعل می‌آید: نانشکفته (همان: ب ۵۳۵۰). دیگر انواع فعل: ماضی نقلی نیشابوری: شنیدستم (همان: ب ۴۴۳)؛ فعل دعایی: بادت (همان: ب ۱۲۵۲)، بادی (همان: ب ۴۹۸)؛ ماضی استمراری (فعل ماضی + «ی» استمراری): باختندی

(همان: ب ۳۴۶۸)، دانستمی (همان: ب ۱۷۸۸)؛ ماضی استمراری («می» استمراری + فعل ماضی + «ی» استمراری): می‌گذشتی (همان: ب ۱۴۵۴)، می‌داشتی (همان: ب ۱۶۹۷)؛ ماضی استمراری («همی» استمراری + فعل ماضی + «ی» استمراری): همی‌رفتی (همان: ب ۹۵۶)، همی‌گفتی (همان: ب ۱۱۷۳)؛ ماضی استمراری (فعل ماضی + «ی» استمراری + «همی» استمراری): فکندندی همی (همان: ب ۲۹۹۷)؛ ساخت‌های لازم یک‌شخصه: همراه با «را»: خوش آمد شاه را از آن روایت (همان: ب ۳۰۰۵)، خوش آید گوش را بانگ دف و نی (همان: ب ۵۴۴۵)، همراه با با ضمیر متصل: به حسرت آمدش یاد از رخ یار (همان: ب ۴۴۶۰)، اگر عار آیدت کآیم به کویت (همان: ب ۵۱۷۳)، بگفتا رشکم آید ای پری‌روی (همان: ب ۴۹۴۲)؛ کاربرد فعل مرکب به‌جای فعل بسیط: بوسه داد (بوسید) (همان: ب ۳۴۱۴)، نوش کردند (نوشیدند) (همان: ب ۱۸۷۵)، آزارکردن (آزردن) (همان: ب ۵۵۸۳)؛ آوردن فعل ماضی مطلق به‌جای ماضی استمراری: «نالید» به‌جای «می‌نالید» (همان: ب ۵۴۷)، «گشت» به‌جای «می‌گشت»، «دید» به‌جای «می‌دید» (همان: ب ۶۶۸)؛ کاربرد فعل به‌صورت مصدری: خواهم خریدن (همان: ب ۴۹۶۹)؛ افعال شبه‌معین و انواع آنها: با مصدر کامل: نیارستند کردن (همان: ب ۹۸۳)، باید کمر بستن (همان: ب ۱۲۳۷)، نخواهد داشتن (همان: ب ۲۶۸۷)، و گاه همراه با ضمیری که در پایان هر دو بخش این افعال می‌آید: تأسف باید خوردمان (همان: ب ۲۵۳۱)، بیایدمان زدن (همان: ب ۱۹۵۹)، با مصدر مرکب: باید رفت (همان: ب ۱۳۶۸)، بایست نوشید (همان: ب ۱۸۸۳)، می‌نشاید رفت (همان: ب ۲۳۸۶)؛ برخی از افعال متعدی: آوردن (همان: ب ۱۹۳)، خاریدن (خاراندن) (همان: ب ۴۶۸)، برگاشتن (برگردانیدن) (همان: ب ۲۱۹۱).

- **انواع قیدها:** قید مشتق: قید مشتق زمان: شباهان (همان: ب ۲۴۴۸)؛ قید مشتق (حرف اضافه + مصدر): به‌اعلان (همان: ب ۴۳۳۹)، به‌تقریر (همان: ب ۱۳۵۴)، به‌خفیه (همان: ب ۱۸۷۶)؛ قید مشتق حالت (حرف اضافه + حاصل مصدر): به‌چالاکي (همان: ب ۲۱۶۷)، به‌ناچاری (همان: ب ۲۶۱۹)؛ قید مرکب: قید مرکب زمان: در آن‌گاهی (همان: ب ۲۶۳۵)، شباهنگام (همان: ب ۱۸۳۵)، هیچ‌گاهی (همان: ب ۴۷۳۵)، شبابشب (همان: ب ۱۶۴۶)؛ قید مرکب حالت: تن‌زنان (همان: ب ۳۷۴).

- اصوات: برخی از اصوات تازه در این متن: تی تی (همان: ب ۳۹۸۶)، فشافاش (همان: ب ۱۰۳۹).

۴-۵ ویژگی‌های نحوی

برخی از ویژگی‌های نحوی این متن عبارت‌اند از:

- **دو حرف ربط پیاپی:** که تا (همان: ب ۵۵، ۱۳۴، ۱۸۳ و...)، و یا (همان: ب ۲۷۲۷)، تا که (همان: ب ۱۳۰۷، ۱۵۹۴، ۲۸۴۹ و...).

- **دو حرف اضافه پیاپی:** یکی از ویژگی‌های نحوی مکرر در این اثر، آمدن دو حرف اضافه پیاپی (حرف اضافه + حرف اضافه + متمم) است: در به (همان: ب ۱۴، ۲۰، ۲۴ و...)، بر به (همان: ب ۲۲۱، ۵۹۸، ۶۰۴ و...)، تا به (همان: ب ۱۲۲۰، ۱۴۷۱، ۱۸۹۹ و...)، به‌جز (همان: ب ۲۷، ۷۸۶، ۸۱۰ و...)، به غیر از (همان: ب ۹۱۷) که دو شاهد اخیر امروزه نیز رایج است. سجّاد آیدنلو (۱۳۹۷: ۵۱-۶۴) درباره این ساخت، مفصل سخن گفته و شواهدی برای آن از متون کهن آورده است. آمدن دو حرف اضافه برای یک متمم برای تأکید بوده است؛ اما بعدها این دو حرف اضافه برای پرکردن وزن شعر هم به کار می‌رفته است (ابوالقاسمی، ۱۳۷۵: ۲۸۴). آیدنلو این تحلیل را درباره حروف اضافه پیاپی هم صادق می‌داند: «اگر در شواهد کهن‌تر... تأکید و تقویت معنا مورد نظر بوده باشد، در نمونه‌های متأخرتر

به‌ویژه گواهی‌های باستان‌گرایانه دوره قاجار، عموماً مقصود شاعران تقلید از پیشینیان و پرکردن وزن بیت بوده است» (آیدنلو، ۱۳۹۷: ۶۷).

- کاربرد حروف در معنایی متفاوت با معنای امروز آن: با (= به): مکن تبدیل با غم انبساطم (صاحب شیرازی، ۱۲۹۵: ب ۱۷۸۶)؛ بر (= به): بر آن وحشی صفاتان دین بیاموخت (همان: ب ۱۱۲؛ نیز ۱۸۱۱، ۲۲۶۶)؛ به (= با): به بخت واژگون پیکار می‌کرد (همان: ب ۸۶۶؛ نیز ۱۶۰۳)؛ به (= بر): ره چاره به مکاران ببندید (همان: ب ۲۴۹۳)؛ را (= برای)؛ حرف اضافه): (همان: ب ۹۴۳)، صبحی را دو جام می‌گرفتند (همان: ب ۱۶۳۴)، پس آن‌گه صید را توسن بتازید (همان: ب ۱۹۷۰)؛ را (فک اضافه): صبحی را چو دور آمد به پایان (همان: ب ۱۳۴۱)؛ ز / از (= با): که نتوانی ز منقاشش برآری (همان: ب ۱۷۷۱)؛ ز / از (= به): بسی دریا ز پای دل نیشتم (همان: ب ۲۶۹)؛ مر + حرف اضافه (به): بزرگان مر به دارایش مائل (همان: ب ۶۲۳، نیز ۳۰۲۵).

- کاربرد «مر» بدون «را»: «مر» در این متن با «را» همراه است؛ اما گاهی «مر» بدون «را» هم آمده است: به نام شه مر این نامه بپرداز (همان: ب ۴۰۴)، مر این لاله به دل داغی ندارد (همان: ب ۱۶۷۶)، به صیادان مر آن جرگه سپردند (همان: ب ۲۶۳۸). گاهی «مر» پیش از حرف اضافه «به» آمده است (همان: ب ۶۲۳، ۳۰۲۵).

- هر + اسم جمع: هر ازمنه (همان: ب ۲۴۳۶)، هر فسون‌ها (همان: ب ۲۷۵۳)؛ گاه نشانه نکره هم بر پایان اسم جمع می‌آمده است: هر علومی (همان: ب ۹۵۲).

- آوردن دو نشانه نکره برای یک اسم: یکی روزی (همان: ب ۶۹۱)، یکی صبحی (همان: ب ۱۲۹۵)، یکی آشفته‌ای (همان: ب ۳۳۲۵)، یک دمی (همان: ب ۳۵۷۸)، یکی چنگی (همان: ب ۴۴۵۶)، یک قطره آبی (همان: ب ۴۲۵۱).

- آوردن ضمیر او / وی برای مرجع غیرانسانی: بیفکن باده دیرینه در جام / که اندر خم ورا پرورده ایام (همان: ب ۲۱۶۴).

- کاربرد فعل مفرد برای نهاد جمع: چو سایه لعبتان کش بود همراه / تمامی در تعب از زحمت راه (همان: ب ۲۵۷۸).

- آوردن جمع مکسر به جای مفرد: یک نمونه: مطالعات فرهنگی

در آن محفل مهی بُد صاحب‌ارشاد در ارکان وجود دهر اوتاد

شبی پرسید ز ابدالی به راهی که ای زینت‌ده اورنگ شاهی...

(همان: ب ۴۱۱۳ و ۴۱۱۴)

- مطابقت صفت و موصوف در جمع: غالباً صفت با موصوف جمع به صورت مفرد آمده است؛ اما شاعر گاهی با موصوف جمع، صفت جمع آورده است: ریات خُضر (همان: ب ۱۸۷)؛ زیبارخان بذله‌گویان (همان: ب ۳۲۸۶)؛ مهان هندوان (همان: ب ۶۲۴)؛ زیبارخان مه‌جبینان (همان: ب ۳۹۳۳)؛ دو مهرویان (همان: ب ۴۹۳۳).

- جابه‌جایی اجزای جمله: گاهی برخی از اجزای جمله جابه‌جا می‌شوند: جابه‌جایی ضمیر: بیشترین جابه‌جایی در اجزای جمله از نوع جابه‌جایی ضمیر است؛ چند نمونه: ز چهرت روشنم چشم جهان‌بین [چشم جهان‌بینم] (همان: ب ۱۱۸۹)؛ ز نرمی رفت بیرونش ز انگشت [انگشتش] (همان: ب ۱۷۵۹)؛ خیالت آن چنان شورم به سر زد [سرم] (همان: ب ۲۲۹۷)؛ ز استغنا ندادم هیچ پاسخ [هیچ پاسخی به من نداد] (همان: ب ۵۵۲)؛ جدایی «ن»

(نشانه نفی) + فعل: نه دل دارم نه دین دارم چه سازم (همان: ب ۳۶۱۸).

گاه نیز حشو در این متن دیده می‌شود؛ برای مثال، «سر از خجالت به زیر افکنده در پیش» (همان: ب ۵۷۵) که آوردن «در پیش» حشو دارد و با توجه به آمدن «به زیر» دیگر نیازی بدان نیست؛ نمونه‌های دیگر حشو: «اشارات کرد از ایمای ابروی» (همان: ب ۱۶۸۳)، «صلاح آن به...» (همان: ب ۲۵۱۹).

۵-۵ ویژگی‌های آوایی

ویژگی‌های آوایی این متن چنین است:

- ابدال: صورت بعضی از کلمات با آنچه امروزه تلفظ می‌کنیم، متفاوت است، گویی شاعر آنها را تحت‌تأثیر گویش به کار برده است: اسپ (اسب)؛ اسپند (اسفند)؛ اسرپ (اسرب)؛ انباشت (انباشت)؛ بزین (وزین = وزنده)؛ پالوده (فالوده)؛ تاو (تاب)؛ سُمبد (سنبند)؛ شاوور (شاپور)؛ گل‌گونه (گل‌گونه)؛ نبشتن (نوشتن)؛ وِزک (بزک).

- تخفیف: چند نمونه: اردی [اردیبهشت]؛ افراسیاهنگ [افراسیاب‌آهنگ]؛ اوّل [به‌جای اوّل]؛ اهرن [اهرم]؛ اهریمن [پذرفتن]؛ ستوار [استوار]؛ ستواری؛ شکر [شکار]؛ فرامش؛ فرودین [فروردین]؛ گامیش [مخفف گاویش]؛ گسل [گسیل]؛ موسقی [موسیقی]؛ نابد [نیابد]؛ هفصد [هفتصد]؛ هندستان و... .

- اشباع: چند نمونه: اوستاد؛ اوفتادن؛ بازارگان؛ راوا (روا)؛ روفتن؛ یاراستن.

- تشدید: نمونه‌ها: برّی؛ برّیدن؛ بلور؛ پرّش؛ پشه؛ حتّا؛ درّیدن؛ سمور؛ ششم؛ مژه. تشدید در این کلمات ظاهراً برای پرکردن وزن ابیات بوده است.

- اماله: نمونه: هم‌رکیب.

- کلماتی با صورت گفتاری [با تخفیف مصوّت «آ» به «آ»]: «خواندن» و مشتقات آن تقریباً در همه شواهد در این متن به صورت مخفف آمده است: برخوند؛ خونند؛ فراخوند؛ و چنین است: می‌رند (می‌رانند)؛ آراستن (آراستن). دیگر آنکه شاعر گاه صورت گفتاری کلمه را در شعرش به کار می‌برد؛ برای مثال، «تحت الشّعا» را به جای «تحت الشّعا» می‌آورد (نک. همان: روایت نسخه دوم، ب ۱۲۰).

- تلفظ‌های دیگری از واژه: «خوید» (xid) در همه این متن با صورت تلفظی «خوید» آمده است. «خوید» در فرهنگ آنندراج به همین صورت ضبط شده است.

۶- فواید جنبی کتاب

۱-۶ باورهای عامیانه

مثنوی ناخدا دارای اطلاعات تاریخی، جغرافیایی، مردم‌شناسی و اشاره به باورهای عامیانه است. نمونه‌هایی از باورهای عامیانه در این منظومه: اختر در وبال بودن (همان: ب ۵۶۵)؛ بیرون رفتن اختر از وبال (همان: ب ۱۵۵۵)؛ برگشتن آب از جوی به نشانه وبال (همان: ب ۱۱۴۹)؛ شگون خندیدن فرزند نارس در روی کسی (همان: ب ۱۱۷۷)؛ ساعت سعد گرفتن برای کاری (همان: ب ۵۲۳۵)؛ پری در شیشه آوردن (همان: ب ۸۷۴)؛ رم‌داشتن پری از انسان (همان: ب ۷۷۹)؛ در بیغوله بودن غولان (همان: ب ۱۸۳۷)؛ چشم‌زخم (همان: ب ۲۳۷۴)؛ سوزاندن اسپند برای دفع چشم‌زخم (همان: ب ۲۲۷۰)؛ قرعه فال به نام کسی آمدن (همان: ب ۲۸۹)؛ اعتقاد به دیومردم یک پا (همان: ب ۲۸۷۸)؛

گیسوبریدن (همان: ب ۹۷۷). برخی از رسوم نیز برگرفته از فرهنگ طبقه اشراف آن روزگار است: طشت سیمین برای شستن رو (همان: ب ۹۸۷)؛ به وقت کامگاری عود قماری سوزاندن (همان: ب ۱۶۶۴).

۲-۶ اطلاعات جغرافیایی

ناخدای شیرازی بیش از همه به شیراز و هند توجه دارد. شیراز شهر اوست که در آرزوی بازگشت بدانجاست و هند سرزمینی است که در آنجا سی سال را سپری کرده است. آنچه شاعر درباره فارس و شهرهای آن، به‌ویژه شیراز و کازرون آورده است، روایتی از یک ناظر عصر ناصری است که از این جاها دیدن کرده است. او شیراز را «جنت طراز»، «دارالملک نیکویی» و «خرم‌بهشت» (همان: ب ۷۶۵، ۴۰۰۹) می‌خواند و خاک پاک آن را کاشف راز می‌داند (همان: ب ۶۸۸) و اهل شیراز را نکورویانی (همان: ب ۷۶۶)، صاحب صفای ضمیر می‌داند (همان: ب ۷۷۱). ناخدا به «دری‌گویی» و «پهلوی‌گویی» شیرازیان اشاره می‌کند (همان: ب ۷۶۷ و ۷۶۸، ۴۰۵۳) و به‌تفصیل به توصیف شراب شیراز می‌پردازد. ناخدا در این متن به مناطق مختلف فارس، شیراز و کازرون (آب رکنی، باباکوهی، باغ دلگشا، باغ نو، تخت قاجار، دریای پریشان، دشت کارون، روضه حافظ، شعب باوان، قصر شاپور، قصر الدشت، کوه بابا، نقش تیمور) اشاره می‌کند. دیگر آنکه گوینده منظومه انیس‌العارفین، سی سال سفیر بنگاله بوده است و بارها در منظومه خود از مناطق مختلف سرزمین هند و آیین‌های آنجا می‌گوید؛ از جمله: سجده پیش شمن (همان: ب ۷۹۰)؛ غسل در دریاچه گنگ (همان: ب ۷۹۱)؛ پرستش مهر و ماه (همان: ب ۵۸۰۷)؛ و به مناطقی در این سرزمین اشاره دارد، مانند جمن، دریاچه گنگ، کشمر، متهرا؛ نیز به افسانه‌های هندی، مانند نل و دمن (همان: ب ۷۹۰) و انواع البسه در هند، همانند شاره، شیروانی اشاره دارد.

افزون بر این دو سرزمین، ناخدا در منظومه خود به‌اختصار از سرزمین‌های دیگر و اهل آن سرزمین‌ها و ویژگی‌های هر یک سخن می‌گوید و در ضمن بیان داستان، به برخی از ویژگی‌ها و آداب اقوام اشاره می‌کند؛ از جمله: جعد بر دوش افکندن چون ترکان (همان: ب ۲۶۷۰) و لثام افکندن چون ترکان (همان: ب ۲۷۰۴).

۳-۶ فواید تاریخی

شاعر در این منظومه گاه از برخی از شخصیت‌های تاریخی ایران و هند به‌تفصیل سخن گفته است؛ علاوه بر آن، ناخدا به برخی از وقایع تاریخی اشاره می‌کند. او درباره شاهان قاجار به‌ویژه فتحعلی شاه که ماجرای عشق فرخ و گلرخ در عهد او اتفاق می‌افتد، اطلاعاتی در این منظومه می‌آورد:

- **فتحعلی شاه:** ناخدا، فتحعلی شاه را «ابوالفتح» و «ابوالموک» می‌خواند. ناخدا در این منظومه اطلاعات بسیاری از حوادث تاریخی عصر فتحعلی‌شاه و شخصیت‌های تاریخی این عصر ارائه می‌دهد؛ از جمله: جنگ ایران و ارمن و گرجستان؛ کشته‌شدن فتی خان در کافر قلعه؛ جنگ عباس میرزا در قارص قلعه با رومیان؛ جنگ با چوپان اغلی - سپهسالار ترکان؛ اشاره به برخی از پسران فتحعلی شاه و سرزمین‌های تحت حکومت آنان.

- **ناصرالدین شاه:** ناخدا در عهد ناصرالدین شاه می‌زیست؛ البته از دربار او دور بود و از این دوری اظهار دلتنگی می‌کرد (نک. همان: ب ۳۷۸ و ۳۷۹). او منظومه خود را به نام این شاه به نظم آورده است. او ناصرالدین شاه را «ابوالمنصور» می‌خواند و درباره او اطلاعاتی می‌دهد؛ از جمله: سفرهای ناصرالدین شاه (همان: ب ۳۸۵)؛ خطبه‌خواندن ناصرالدین شاه به نام پسرش، مظفرالدین میرزا (همان: ب ۵۱۱).

- مظفرالدین میرزا: ناخدا او را «ابوالفتح» می‌نامد.

ناخدای شیرازی پس از مدح شاهان قاجار، از بزرگان هند سخن می‌گوید که به او یاری رسانده‌اند و آنان را می‌ستاید؛ از جمله این بزرگان‌اند:

- عبدالغنی خان بهادر: ناخدا، عبدالغنی خان را «ظَلِّ ظَلِّ» (همان: ب ۶۱۱) و «صاحب ایالت» (همان: ب ۶۲۱) می‌خواند که به نوشته او مرزبانی در سرزمین هند بوده است (همان: ب ۶۱۹).

- احسن الله خان بهادر: پسر عبدالغنی خان بهادر بوده است و او همانند پدر مرزبان بوده و ناخدا با او انسی داشته است (همان: ب ۶۶۸). ناخدا او را «نوجوان» (همان: ب ۶۶۰) و «نایب ایاله» (همان: ب ۶۲۱) و «سر رادان عالم» (همان: ب ۵۷۳) می‌خواند.

همچنین در روایت دوم این منظومه، شاعر از معاصران خود مثل وصال شیرازی و قآنی شیرازی و قرابتش با او یاد می‌کند و از آغا محمد خان قاجار (عموی فتحعلی شاه) و حسن شه (جد فتحعلی شاه) سخن می‌گوید. نیز به حاجی میرزا محمدحسین خان مشیرالدوله (وزیر جنگ و صدر اعظم ناصرالدین شاه، م. ۱۲۹۰ ق.)، سعیدخان [میرزا سعیدخان انصاری، ملقب به مؤتمن‌الملک، م. ۱۳۰۱ ق.] (وزیر خارجه ایران در عهد ناصری)، واجد علی شاه (آخرین حاکم آود از مناطق شیعی نشین شمال هند، م. ۱۳۰۵ ق.)، میرزا جهان قدر واحد علی میرزا (پسر برادر و داماد فتحعلی شاه) و شاهزاده مسعود میرزا (پسر ناصرالدین شاه و شاهزاده قاجار، ملقب به ظل‌السُلطان؛ م. ۱۳۳۶ ق.) اشاره می‌کند.

افزون‌بر توجه شاعر به تاریخ معاصر خود، اشاره‌هایی نیز به ایران باستان در این منظومه دیده می‌شود. دیگر آنکه نام شخصیت‌های این منظومه (مثل منوچهر، بهمن، هرمز، سام) از نام‌های ایرانی کهن است و افزون‌بر آن، منوچهر و بهمن پدران فرخ و گلرخ - شخصیت‌های اصلی منظومه - از نژادی ایرانی‌اند. به سروده ناخدا (همان: ب ۵۲۴۲ و ۵۲۴۳)، فرخ از نسل مجوسی بوده است. بسیاری از اشاره‌های ناخدا در میان ادیان، به آیین و آداب دین زردشتی است که شاید به تعلق خاطر سراینده به ایران باستان بازمی‌گردد: آیین مغانه؛ آتش زردشت؛ مغزاده کنشت.

نکته دیگر آنکه بیشتر اشاره‌های دینی ناخدا، اشاره‌هایی به آیین مسیح و مظاهر آن است: بیت‌المقدس؛ تغسیل؛ چلیپا؛ خاج؛ دیر سکوبا؛ ردای زرد کشیشان؛ روز مولود مسیحا؛ روزه مریم؛ زنار؛ صلیب بر پا بستن راهبان؛ قرقف (شراب)؛ قندیل کنشت؛ مطران؛ معطر کردن دیر از بان؛ ناقوس. یکی از دلایل این امر، آن است که راوی اصلی داستان، راهبی مسیحی است. دلیل دیگر، ظاهراً به مسیحی بودن فرخ، شخصیت اصلی داستان، بازمی‌گردد.

۶-۴ اشاره‌های مردم‌شناسی و آیین‌ها

ناخدا در ضمن توصیف‌هایش به مردم‌شناسی نیز می‌پردازد؛ از جمله: آیین ازدواج [نثار و ارمغان آوردن برای خواستگاری (همان: ب ۱۲۳۹)، با هم بودن دختر و پسر پیش از خواندن خطبه برای آشنایی و انس گرفتن که رسمی در میان صحرائشینان سرزمین چرکس بوده است، تورانیان و نصارا (همان: ب ۱۴۱۶-۱۴۱۸)، اسباب جشن ازدواج و کابین (همان: ب ۵۲۲۵-۵۲۲۸، ۵۲۷۸-۵۲۸۴)؛ هفت و نه در کار بردن برای آرایش عروس^۵ (همان: ب ۵۳۰۵)؛ آیین

احترام، بزرگداشت و استقبال: [آذین بستن برای ورود مهمان (همان: ب ۱۳۷۴)، صف‌کشیدن و شاقان (همان: ب ۱۳۷۶)، مجمر زرین و سیمین و عطرآوردن (همان: ب ۱۳۷۵)، تاج مکرر به سر نهادن بزرگان (همان: ب ۱۳۸۰)، به استقبال مهمان رفتن شخصی کار دیده (همان: ب ۱۳۶۸)، جنیبت کشیدن و شاقان و یزک‌داران برای سالاران (همان: ب ۱۳۸۱)، در رکاب کسی دویدن (همان: ب ۷۴۳)، پیاده در موکب کسی رفتن (همان: ب ۱۴۹۶)، فرود آمدن از اسب (همان: ب ۱۳۴۹)، افتادن بر خاک (همان: ب ۱۵۰۷)، جبین / چهره بر خاک مقدم کسی ساییدن (همان: ب ۳۱۱۴)، بوسیدن زمین یا پایه تخت (همان: ب ۱۳۸۴)، طراز نهادن به منظرها (همان: ب ۱۳۷۶)، به پیش تخت بر کرسی نشاندن کسی را (همان: ب ۱۳۸۶)، نثار کردن لعل و گوهر (همان: ب ۱۲۴۸)، به سر / فرق نهادن نامه (همان: ب ۱۴۰۲) و...]. آیین پیک‌ها: [فرستادن سواری پشت‌تاز برای خبر دادن آمدن قاصد شاه، جلاجل بستن بر خود مثل هارون (پیک) (همان: ب ۵۲۰)، ندیمی را از خاصان درگاه و وشاقانی زیبا و خوش‌الحن با پیک همراه کردن (همان: ب ۱۴۶۱)، فرستادن پیکی زیباروی و صاحب بلاغت برای خبر دادن از آمدن قاصد شاه برای خواستگاری (همان: ب ۱۴۶۰ به بعد)؛ آداب نامه‌نگاری: [نوشتن نامه با خامه زر (همان: ب ۴۸۸۷)، طغرا بستن بر نامه (همان: ب ۱۲۷۱)، توقیع شاه بر آن (همان: ب ۱۲۷۲)، خط ترقین نهادن بر نامه (همان: ب ۱۲۷۳)؛ کاربرد اصطلاحات نامه‌نگاری، مانند نورد (طومار) (همان: ب ۱۴۰۴)، ملفوفه را درون پرینان قرار دادن (همان: روایت نسخه دوم، ب ۱۵۶)؛ آداب جنگ: [غنیمت گرفتن و یغما (همان: ب ۲۸۵۶، ۳۵۵۷)، پرگر لشکر (حلقه لشکر بر گرد سپاه دشمن) (همان: ب ۲۶۵۳، ۳۵۲۰)].

دیگر آنکه زن در این منظومه همان زن سنتی پیشامشروطه و فروتر از مردان است: تظلم با زنان نبود ز مردی (همان: ب ۲۸۲۸)، به مردان کینه‌توزی کن نه با زن (همان: ب ۲۸۲۹)، که زن از فطرت اصلی ضعیف است / به تاب و توش و در طاقت نحیف است (همان: ب ۲۸۷۲)، زناشویی بود لازم زنان را (همان: ب ۲۸۷۳)، به شیران چیرگی کار زنان نیست (همان: ب ۴۰۴۹؛ نیز نک. ب ۵۰۹۳ و ۵۰۹۴). خودکشی زنان در هنگام اسارت در حلقه دشمن، یکی از باورهای عامیانه‌ای است که در ضمن خود نشان از جایگاه زنان در آن عصر دارد و اینکه زنان نباید به دست دشمن اسیر می‌شدند:

رگ تن را نموده رشسته‌رشسته هلساک خویش را آماده گشته
 گره برزد به گیسوی چلیپا چلیپا بست بر گردن چو ترسا
 صلیبی کرد بر پا راهب‌آسا که خود را صلب سازد همچو عیسی
 (همان: ب ۲۶۵۶-۲۶۵۸)

۷- صورخیال

منظومه ناخدا تصاویر شعری متنوعی دارد که صورخیال لطیف در میان آنها کم نیست؛ از جمله انواع تشبیه در این متن فراوان است. برخی از تشبیه‌های این منظومه تازگی دارد:

برون آمد ز گه شیری تناور چو شیر شرق از کهسار خاور
 ردایی زرد در بر چون کشیشان کف آورده به لب چون بحر جوشان
 (همان: ب ۲۰۰۱ و ۲۰۰۲)

سابقه برخی از این تصاویر را می‌توان در ادبیات هند یافت:

قمر از بیم بیلک‌های پُرآن کشف‌سان برده سر اندر گریبان
(همان: ب ۲۴۶۵)

در شاه‌عالم‌نامه تشبیهی با بافت معنایی همسان با بیت بالا آمده است:

به بحر خون ز ضرب گرز گردان کشف‌سان در شکم سر کرده پنهان
(غلام‌علی خان، ۱۹۱۴: ۷۶)

آغا محمدحسین در تشبیه‌های مرکب خود که فضای بیشتری برای تصویرسازی دارد، بیش از دیگر انواع تشبیه نوآوری می‌کند؛ چند نمونه:

به گلگون‌چهره‌اش زلف شبه‌گون تو گفتی زنگی‌ای زد غوطه در خون
به سیمین‌غبغبش جعد معنبر به تیهویی گشاده زاغ شهپر
دل خلقی بر آن زلف رسن‌ساز چو مرغ بی پر اندر چنگ شهپاز
(صاحب شیرازی، ۱۲۹۵: ب ۹۳۶-۹۳۸)

- در کنایه‌های مذکور در *انیس‌العارفین* تنها یک کنایه تازگی دارد و در جای دیگری آن را نیافتیم: به خلخ تاختن لیکن بر حلب زدن (همان: ب ۴۶۸۴). برخی از کنایه‌های *انیس‌العارفین* در خسرو و شیرین نیز سابقه دارد: نعل در آتش داشتن / نهادن (همان: ب ۷۶۴ در *انیس‌العارفین* و نظامی، ۱۳۷۶: ۱۶). انواع دیگری از صنایع معنوی پر تکرار متن عبارت است از:

- ایهام:

به هم آورد چون زاغ کمان را عقاب چرخ گم کرد آشیان را
(صاحب شیرازی، ۱۲۹۵: ب ۱۹۴۹)

مقام راست را زد در ابوالچپ ز نو مغلوب را بنمود غالب
(همان: ب ۵۱۵۶)

- لف و نشر مرتب:

منوچهر گزین در گاه پیکار ز گرز و رمح و شمشیر شرربار
شکست و خست و بدریدی ز هر سوی یلان را گردن و بازو و پهلووی
(همان: ب ۳۵۴۳ و ۳۵۴۴)

- جناس مرکب:

ولی می‌خواست تا داند کز ایشان کدامین سروقامت هست ذی‌شان
(همان: ب ۲۷۴۱)

چو ظاهر شد ز عنابش طبرزد به پای صبر مهجوران تیرزد
(همان: ب ۱۵۴۴)

در جای دیگر به تفصیل به نمونه‌های دیگری از این صورخیال می‌پردازیم.

۸- حکایت، افسانه و تمثیل

شاعر بنابه موضوع سخن، حکایت، افسانه یا تمثیلی در ضمن روایت ماجرای اصلی داستان می‌آورد. بیشتر این حکایت‌ها، افسانه‌ها یا تمثیل‌ها تازه است و براساس جست‌وجوهای ما پیشینه‌ای در میراث ادبی فارسی ندارد؛ از جمله: افسانه‌ی خال نگار خلّری و رند (همان: ب ۳۳۱۹-۳۳۵۱)؛ تمثیل باغبان و بلبل (همان: ب ۴۴۳-۴۵۶)؛ تمثیل تذرو و زاغ (همان: ب ۳۳۵۲-۳۳۹۱)؛ تمثیل سمندر و پروانه (همان: ب ۳۳۱۳-۳۳۴)؛ تمثیل گل و بلبل (همان: ب ۳۷۳۰-۳۷۶۲)؛ حکایت استاد شکرساز و رهروان (همان: ب ۲۸۰۳-۲۸۰۵)؛ حکایت پیر شیرازی که پیوسته ذکر «هو» می‌گفت (همان: ب ۳۰۸-۳۱۰).

۹- نتیجه‌گیری

در شبه‌قاره هند و پاکستان، آثار بسیاری از زبان و ادبیات فارسی هست که ناشناخته مانده و هنوز تصحیح نشده‌اند. یکی از این آثار، منظومه‌ای عاشقانه با عنوان *انیس‌العارفین* (مثنوی ناخدا) سروده آغا محمدحسین صاحب شیرازی (متخلص به ناخدا) است. آغا محمدحسین صاحب شیرازی سی سال سفیر ایران در بنگاله هند بود و در آن زمان منظومه *انیس‌العارفین* را به تقلید از خسرو و شیرین نظامی سرود. این منظومه از جنبه‌های مختلف تازگی‌هایی دارد؛ از جمله:

- اطلاعات شخصی از زندگی شخصی و سیاسی شاعر و مناصب و منسوبان او؛
- اطلاعات تاریخی به‌ویژه از شاهان قاجار و حاکمان محلی هند و اشاره به برخی از وقایع تاریخی آن عصر و شخصیت‌هایی که گاه از صفحات تاریخ حذف شده‌اند؛
- اطلاعات جغرافیایی به‌ویژه از شیراز و هند از دید یک ناظر عصر ناصری؛
- تازگی‌های زبانی: آغا محمدحسین ترک‌زبانی پارسی‌گو بوده است و از این‌رو، کلمات ترکی در این اثر فراوان است. نشانه‌هایی از تأثیر گویش، ترکیب‌سازی، تازگی‌های صرفی و نحوی، باستان‌گرایی نیز در این متن دیده می‌شود. کلمات عربی و نشانه‌هایی از ساخت زبان عربی هم در آن هست. نیز با توجه به محور داستانی این منظومه که برگرفته از فرهنگ و ادبیات عامیانه است، نشانه‌هایی از زبان عامیانه نیز در آن دیده می‌شود.
- اطلاعات ادبی: آغا محمدحسین با آثار پیشینیان آشنا بوده و در جای‌جای منظومه‌اش از آنها استفاده کرده است؛ از جمله: خسرو و شیرین نظامی، گلستان و مواضع سعدی، دیوان حافظ، المعجم فی آثار ملوک العجم حسینی قزوینی، سام و بهرام فیاض لاهیجی. از نظر صورخیال نیز این متن تازگی‌هایی دارد؛ به‌ویژه در تصویرسازی‌ها و توصیف‌هایی که انواع تشبیه را در آنها به کار می‌گیرد. از دیگر تازگی‌های ادبی این متن، کاربرد حکایت‌ها، افسانه‌ها و تمثیل‌هایی است که در جای دیگری آنها را نیافتیم.
- فواید جنبی: این منظومه از نظر مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی نیز فوایدی دارد.

پی‌نوشت

۱. ناخدای شیرازی علاوه بر موضوعات مختلفی که در منظومه‌اش بدان‌ها پرداخته است، در انواع ادبی دیگری مانند سوگندنامه (صاحب شیرازی، ۱۲۹۵: ب ۲۷۷۹-۲۷۸۵، ۴۴۶۲-۴۶۵۰، ۵۸۱۲-۵۸۰۶)، ساقی‌نامه (همان: ب ۱۶۲۵-۱۶۳۴)،

- ۲۷۴۸-۲۷۵۳، ۳۷۶۳-۳۷۶۸) و «سراپاگویی» (همان: ب ۳۰۱۱-۳۰۲۳) طبع خود را می‌آزماید.
۲. در برخی از تذکرها، اندک اطلاعاتی درباره ناخدای شیرازی آمده است؛ از جمله اینکه او «بعض سخنوران عجم را دیده و مدتی با قآنی و وصال مواصلت گزیده» (سلیم بهوپالی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۱۰۲۸ و ۱۰۲۹). صاحب *ریحانة الأدب* هم ضمن اشاره به کتاب *انیس العارفين* و تاریخ نظم آن (سال ۱۲۹۵ ق.) اشاره دارد که «این کتاب... حاوی حکایات نافعۀ بسیاری از فتحعلی شاه قاجار است» (مدرسی، ۱۳۶۹، ج ۶: ۹۱).
۳. تا آنجایی که می‌دانیم، «اوشان» در لهجۀ بیرجندی در همین معنای «ایشان» به کار رفته است (نک. رضایی، ۱۳۴۵: ۱۱۵).
۴. برای نمونه‌هایی کهن از تلفظ «اول»، نک. عیدگاه طرهبه‌ای، ۱۳۹۹: ۲۸۱.
۵. برای آرایش چهره در گذشته از هفت قلم لوازم آرایش استفاده می‌کردند: سرمه، حنا، سفیداب، سرخاب، و سمه، زرک و خال؛ و از نُه گونه زیور نیز اجزای بدن را می‌آراستند: آویز، گوشوار، سیل سیلا، گلوبند، حلقۀ بینی، بازوبند، دستبند، خلخال و انگشتری. هفت و نُه در کار بردن: تمام و کمال بودن آرایش (نک. دهخدا، ۱۳۸۳، ج ۴: ۱۹۷۵).

منابع

- آیدنلو، سجّاد (۱۳۹۷). دو حرف اضافه پیاپی (یک ویژگی نادر دستوری در شاهنامه و چند متن دیگر)، *مجله دستور* (ویژه‌نامه فرهنگستان)، جلد ۱۴، ۵۱-۷۴.
- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۷۵). *دستور تاریخی زبان فارسی*: تهران: سمت.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۸۳). *امثال و حکم*، تهران: امیرکبیر.
- دیوان‌بیگی شیرازی، سید احمد (۱۳۶۶). *حدیقه الشعراء: با تصحیح و تکمیل و تحشیه عبدالحسین نوائی*، جلد سوم، تهران: زرین.
- رضایی، جمال (۱۳۴۵). فرهنگ ملأ علی‌اشرف صبوخی به لغت اهل بیرجند، *دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، ۱۳ (۳)، ۱-۱۴۲.
- سلیم بهوپالی، سید علی حسن خان (۱۳۹۰). *تذکره صبح گلشن*، مقدمه، تصحیح، تکمیل و تحشیه: مجتبی برزآبادی فراهانی، تهران: اوستا.
- صاحب شیرازی، آغا محمدحسین (۱۲۹۵). *انیس العارفين*، لکهنو: مطبع انوار محمدی، کتابخانه شخصی نگارنده.
- صاحب شیرازی، آغا محمدحسین (۱۲۹۵). *انیس العارفين*، لکهنو: مطبع انوار محمدی، کتابخانه ملی ایران (به شماره ۱۵۸۶۸).
- عیدگاه طرهبه‌ای، وحید (۱۳۹۹). *تلفظ در شعر کهن فارسی*، تهران: بنیاد موقوفات افشار و سخن.
- غلام‌علی خان (۱۹۱۴). *شاه‌عالم‌نامه* (در تاریخ هند)، کلکته: مطبعۀ بابتیست میشن.
- مدرسی، محمدعلی (۱۳۶۹). *ریحانة الأدب*، تهران: خیّام.
- نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۷۶). *خسرو و شیرین*، به‌کوشش سعید حمیدیان، تهران: نشر قطره.